

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
METHODS OF TEACHING AZERBAIJANI LANGUAGE

UOT 373.3/5

RABİTƏLİ NİTQİN İNKİŞAFINDA İFADƏLİLİYİN YERİ

Nazpəri Ataş qızı İslamova

Bakı Qızlar Universitetinin magistranı

Orcid: 0009-0008-2008-5677

E-mail: nazperi240798@icloud.com

Açar sözlər: *cümlə, rabitə, müəllim, şagird, nitq, natiq ifadəlilik, təhsil, bilik, texnologiya.*

Ключевые слова: *предложение, общение, учитель, ученик, речь, оратор, выразительность, образование, знание, технология.*

Key words: *sentence, communication, teacher, student, speech, speaker, expressiveness, education, knowledge, technology.*

İfadəlilik üslub baxımından ən uğurlu dil vasitələri tapıb işlətmək deməkdir. İfadəli nitq təkcə aydın, düzgün, səlis, məntiqli olmaqla bitmir, həm də təsirli, emosional, cazibəli formada öz əksini tapır. İfadəli nitq ondan bəhrələnlərin hisslərinə təsir edir, marağını artırır, çünki burada məntiq güclü olduğu kimi, ifadə tərzində tutarlı söz, ifadə və ibarələrlə zəngindir. İfadəliliyi çox vaxt söz sənətkarlarına aid edirlər, axı onlar dilin zəngin söz xəzinəsinə, onun qayda qanunlarına daha yaxşı bələddirlər. Onlar özlərindən əvvəl yaşayıb-yaratmış sələflərinin bədii irsinə dərinləndirən yiyələnirlər, deyilmişləri təkrar etmədən orijinal fikirlərini daha emosional, cazibəli, mənalı ifadə etmək bacarığı nümayiş etdirirlər, dilin bütün sistemində - fonetika, leksika, semantika, qrammatika, intonasiya və üslubiyyətə hərtərəfli bələd olmaqla yeni dil vasitələri düzəldib işlədirlər. Elə buna görə də onların dili zəngin, obrazlı, ahəngdar və ifadəli nitq kimi yeni nəslə, özlərindən sonra gələn sənətkarlara gözəl miras kimi ötürülür. İnsan hisslərinə təsir göstərən, onu həyəcanlandıran, ruhunu pərvəzləndirən, qəlbini ehtizaza gətirən, könlünü oxşayan nitq ifadəlidir. Nitqin şüurə təsiri dərəcəsinə görə şeir nəsrə nisbətən daha güclü vasitədir. Şeirdə bədiilik və obrazlılıq yüksək daha əyani və güclüdür. İ. Nəsiminin, M. Füzulinin, M.P. Vaqifin, A.Ələsgərin, M.Ə. Sabirin, S. Vurğunun şeirləri ifadəli nitqin gözəl nümunələridir. Bu şeirlərdə bədii nitq forması zahirən çox sadə, leksikası, intonasiyası və sintaksisi baxımından çox rəvan, oynaq və səlisdir. Bu şeirlər sanki xalq musiqisi ilə harmoniya təşkil edir. Nitqin ifadəliyi ünsiyyət mühiti ilə, dilin struktur sahələri və üslub sistemi ilə şərtləşir. İfadəli nitq təfəkkürlə, müraciət olunan şəxslə və dili yaxşı bilməklə onun ifadəlilik imkanlarını duyub qiymətləndirməklə əlaqədardır. Adi sözlərdən qurulmuş epitet, metafor, metonimiya, sinexdoxa və məcazlar ifadəliyi, bədiiliyi gücləndirən vasitələrdir. İntonasiyanın ifadəlilik imkanları daha böyükdür. O, nitqin qrammatik və leksik-semantik normalarının əsasıdır. İfadəli nitq bədii və obrazlı olur. Obrazlılıq nitqin bütün təzahür formalarında bu və ya digər dərəcədə özünü göstərsə də bədiilik ancaq bədii əsərlərə xasdır. Nitqin ifadəliliyi eyni zamanda onun ekspressivliyi, emosionallığı ilə əlaqədardır. Ekspressivlik özü emosionallıq və obrazlılıqla birlikdə təzahür edir. Ekspressivliyi yaratmaq sinonimlərin işlədilməsi əsasında aparılır. İfadəli bədii nitq emosiyalara təsir etməklə insanda müəyyən gözəl

duygular, xoş hisslər oyadır və emosionallığa səbəb olur. Bədiilik və obrazlılıq bədi təfəkkürün məhsulu olmaqla ədəbi-bədi əsərlərə xas keyfiyyətdir. Bədiilik ən çox poetik obrazlılıq anlamında işlədilir. O, söz sənətkarlarının yaradıcılığında təzahür tapır və yalnız bədi əsərlər üçün səciyyəvidir. Bədiilik sənətkarın mövzu seçmə qabiliyyətindən, obrazları təsvir etmə məharətindən, obrazlı dil vasitələrindən yaradıcılıqla istifadəsindən asılıdır. Nitqin obrazlılığı emosional keyfiyyəti, təsirliyi ekspressivlik anlamındadır. Emosionallıq emosiyanın ifadəsinə xidmət edir. Emosionallıq, ekspressivlik, obrazlılıq yaxın anlayışlardır, onlara patetik çıxışlarda, qızgın və çoxqun nitqlərdə rast gəlirik. Ekspressivlik dilin bütün səviyyələrində müxtəlif ifadə vasitələri ilə yaranır.

Emosionallıq törədən əsas dil vahidləri aşağıdakılardır:

- 1) Hissi halları ifadə edən sözlər (təəssüf, heyf, yaxşı ki).
- 2) Fikrə danışan emosional münasibətini bildiren sözlər (afərin, yaşa, var ol, yaramaz, alçaq, şərəfsiz).
- 3) Emosional qiymətləndirici sinonimlər (“getmək” əvəzinə “götürülmək”, “daban alıb qaçmaq” və s.).
- 4) Məcəzi mənəli sözlər.
- 5) Emosionallıq bildiren nidalar və ədatlar.

Emosionallıq yaradan söz və ifadələr cümlədə özünü müxtəlif çalarlı emosional boyalar şəklində göstərir.

Nitqin ifadəliliyi ünsiyyət mühiti ilə dilin struktur sahələri və üslub sistemi ilə şərtlənir. İfadəli nitq təfəkkürlə, müraciət olunan şəxslə və dili yaxşı bilməklə onun ifadəlilik imkanlarını duyub qiymətləndirməklə əlaqədardır. Adi sözlərdən qurulmuş epitet, metafora, metoni-miya, sinekdoxa və məcazlar ifadəliliyi, bədiililiyi gücləndirən vasitələrdir.

Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitində məzmun və məqsədə uyğun olaraq ədəbi dilin yazılı və şifahi formalarından, ifadəlilik vasitələrindən istifadə edə bilmə bacarığıdır. Bu anlayış dilin mənimsənilməsinin iki pilləsini özündə ehtiva edir: 1) düzgün nitq, yazan, oxuyan və danışanın nitq normalarını gözləməsi; 2) nitq məharəti. Təkcə nitq normalarını deyil, həm də mövcud variantlardan məzmun baxımından dəqiq, üslub və situativlik cəhətdən daha uyarlı dil vahidini seçib işlədə bilmək. Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyatın vəhdətidir.

İfadəlilik dilin əsas kateqoriyalarından biridir və geniş diapazona malikdir. Bu genişlik həm onun əmələgəlmə mənbələrinin rəngarəngliyindən, həm də təzahüretmə xarakterinin mü-rəkkəbliyindən irəli gəlir.

İfadəlilik kateqoriyasının təzahüretmə səciyyəsi ən əvvəl nitqin yazılı və şifahi formalarda çıxış etməsi ilə bağlıdır. Şübhəsiz, nitqin hər iki formasında ifadəlilik keyfiyyəti dilin bütün sistemlərinin iştirakı sayəsində mümkünləşir. Lakin yazılı nitqdən fərqli dialoq və monoloqlardan ibarət olan şifahi nitq səslənən nitq olduğuna görə, burada ifadəliliyin meydana çıxması üçün daha geniş imkanlar açılır. Burada müxtəlif xarakterli dil vahidləri ilə yanaşı, insanın psixoloji-fizioloji sistemi və səs cihazı da fəaliyyətdədir. Nəfəs, səs, diksiya və s. anlayışlardan ibarət olan bu səs cihazı müəyyən qaydalar və vərdişlərin məcmusu vasitəsilə dili konkret ünsiyyət şəraitində reallaşdırır. Səs cihazı intonasiya, vurğu, pauza, orfoepiya, temp, ritm, tembr, mimika, hərəkət kimi anlayışlarla birləşib, nitqin texnikası adlı bir sahəni təşkil edir. Həmin sahə nitq mədəniyyətinin əsas bölmələrindən biri olub, şifahi nitqin daxili, səslənən tərəfinin ifadəlilik keyfiyyətinin yaranmasına xidmət edir.

İfadəlilik ifadəli olma, yaxşı və aydın ifadə etmək deməkdir. Bu, dilin söz xəzinəsinə, onun qanun-qaydalarına yaxşı bələdlilik, fikrin ifadəsində onlardan məqsədəuyğun istifadə edə bilmək bacarığı ilə bağlıdır. Nitq vərdişlərini möhkəmləndirmək üçün sisteməlik məşğul olmaq lazımdır. İfadəli nitq üçün bacarıq və vərdiş əsas şərtədir. İfadəli nitqi dinləyənlər onu asanlıqla qavrayır və mənimsəyirlər, yaddaşlarında uzun müddət qalır. Mükəlimələrin əvvəlində, ortasında və sonunda eyni sözlərin təkrarı, qoşa sözlərin işlədilməsi, nitqdə ədəbi tələffüz normalarına düzgün əməl olunması, danışıqda fasilə və durğulardan düzgün istifadə kimi cəhətlər nitqin ahəngdarlığına müsbət təsir göstərir, musiqililiyini gücləndirir.

Nitq ifadəli olduqda dinləyiciyə lazımi dərəcədə təsir göstərir. Nitqin ifadəliliyi - öz fikrini aydın, inandırıcı, rəhbərli ifadə etmək bacarığıdır; faktların seçimi, ifadələrin düzülüşü, söz seçimi, hekayənin ümumi əhval-ruhiyyəsi ilə, intonasiya ilə insanların hisslərinə təsir etməkdir. Oxuduğu mətnə və öz nitqinə ifadəlilik baxımından qiymət vermək bacarıqları şagirdlərdə elə ibtidai siniflərdən aşılanmalıdır.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə üzərində işin təşkili şagirdlərin oxusunun ifadəliliyinə öz müsbət təsirini göstərir, nitqini daha ifadəli edir.

Çünki atalar sözləri, məsəllər, sınaqlar, diləklər və s. məzmunla mətnlərin nəqli, sual, əmr intonasiyaları məntiqi vurğu çalarları ilə məlahətli səslənir və şagirdlərdə xoş ovqat və yaxud da təəssürat yaradır. Misal üçün, “Lal axan çaydan içməzlər” məsəli həm də inandırıcı; şagirdlərə əgər buna uyğun misal kimi, “Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı” məsəli tapdırsa və deyilsə, habelə “Sirkə nə qədər tünd olarsa, öz qabını sındırar” məsəlinin izahı zamanı “Hirsli başda ağıl olmaz” məsəlindən istifadə olunur, “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına” məsəlinin izahı üçün “Yaxşılıq da qazanılır, pislik də”, “Hər kəs öz əməlinin nəticəsini görür”, “Yaxşılıq edən yaxşılıq görür, pislik edən-pislik”, “Başqasına quyu qazan özü düşər” və s. nümunələrdən istifadə olunması oxu prosesində qazanan və nitqə daxil edilən emosional-obrazlı ifadələr, müdrik kəlamlardır. Bunların hər birinin üzərində oxu zamanı cürbəcür məqsədli və formalı işlər görmək mümkündür.

Beləliklə, I-IV siniflərdə şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi ilə bağlı Azərbaycan dili dərslərinin verdiyi optimal imkanlar inkişafetdirici olmalıdır. Təhlil-tərkib üslubunda aparılan müşahidələr, müqayisələr və s. nümunəvi nitq parçalarının dinlənilməsi, şagird nitqinin ifadəliliyinə müntəzəm diqqət yetirilməsi ilə tamamlanmalıdır. Şagird nitqinin ifadəliliyinə nail olmaq üçün geniş oxu metodikası, ədəbi tələffüz metodikası, ifadə və inşa metodikası var. Məqsəd bu sistemdə qurulan iş növlərindən daha səmərəli istifadə etməkdən və beləliklə, ibtidai sinif şagirdlərini ana dili proqramının tələbləri səviyyəsində ifadəli nitq vərdişlərinə yiyələndirməkdən ibarətdir.

Nitqin ifadəli olması müəyyən şərtlərlə bağlıdır: birincisi, ayrı-ayrı şəxslərin nitqinin ifadəliliyi təfəkkürün müstəqilliyi, nitq müəllifinin şüurlu fəaliyyəti ilə əlaqədardır. İkinci şərt nitq müəllifinin hazırlığıdır. Danışan və ya yazan bilməlidir ki, nə haqda danışır, yazır və ya onun danışdığını və yazdığını kim bilməlidir. Belə olmasa, nitq söyləyənin danışığı dinləyicilərə maraqsız görünəcək. Üçüncü şərt dili yaxşı bilmək və onun ifadəlilik imkanını əlaqədardır. Dil haqqında belə bilik elmin köməyi olmadan əldə edilə bilməz. Buna görə də səsləri, vurğunu, sözləri, cümlə üzvlərini, intonasiyanı bilmək vacibdir. Dördüncü şərt dilin üslublarını bilməklə bağlıdır: bədii, elmi, işgüzar, publisistik, danışıq-məişət və s. Bu üslubların hər birində ayrı-ayrı söz qruplarından, dil vasitələrindən istifadə edilir. Beşinci şərt nitq vərdiş-

lərinə sistematik və şüurlu münasibətdir. Əsas vasitə nümunəvi mətnin diqqətlə oxunuşu, bəddii, elmi, publisistik və s. üslublarda ifadəli danışmağı bacaran adamların nitqini dinləməkdir.

Problemin aktuallığı. Tədqiqatın aktuallığı təhsilə addım atmış şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi yollarını təşkil edir. Müəllimlər yeni təlim texnologiyaları ilə şagirdlərə dolğun nitqlə danışmağın yollarını göstərirlər.

Problemin elmi yeniliyi. İbtidai sinif şagirdlərinin daha əlverişli yollarla və yeni təlim metodları ilə nitqlərindəki ifadəliliyin aşılmasıdır. Şagirdlərə düzgün və ifadəli danışmağın yollarını müşahidə yolu ilə bildirməkdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatdan alınan nəticələr ilə I-IV siniflərdə müxtəlif metodlarla şagirdlərin təfəkkürünü formalaşdırmaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Rəhimov A.N. Azərbaycan dilindən sintaksisin tədrisinin nəzəri və praktiki əsasları. Bakı: BQU, 2006, s. 95-110.
2. Rəhimov A.N. İbtidai siniflərdə sintaksisin tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı: Maarif, 1991.
3. Abdullayev, Ə. Z. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis / Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
4. Qurbanov V.T. Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə sintaktik kursda söz birləşməsi tədrisinin linqvistik əsasları: Ped.elm.nam.diss. Bakı, 1986.

Н.А. Исламова

Способность к выразительности развивает коммуникативную речь

Резюме

Таким образом, оптимальные возможности, предоставляемые уроками азербайджанского языка в отношении выразительности речи учащихся I-IV классов, должны быть развивающими. Наблюдения, сравнения и т.п. выполнены в стиле анализа. прослушивание образцовых речевых фрагментов должно дополняться регулярным вниманием к выразительности речи учащегося.

N.A. İslamova

The ability to expressiveness develops communicative speech

Summary

Thus, the optimal opportunities given by the Azerbaijani language lessons regarding the expressiveness of students' speech in grades I-IV should be developmental. Observations, comparisons, etc. made in the style of analysis. listening to sample speech fragments should be supplemented by regular attention to the expressiveness of the student's speech.

Redaksiyaya daxil olub: 27.05.2024